

RECENZJE I OMÓWIENIA

<http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2015.08>

Schöffebuch der Kulmer Stadtfreiheit 1407–1457, nach Vorarbeiten v. Johann Karl von Schroeder, bearb. v. Bernhart Jähniß (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens, Nr. 40/2), Nicolaus-Copernicus-Verlag, Münster/Westfalen 2014, ss. 232, fot. i tab. w tekście, ISBN 978-3-924238-50-6.

Historia Chełmna, zaliczanego w średniowieczu do tzw. wielkich miast pruskich, od dawna budziła zainteresowanie badaczy zajmujących się dziejami politycznymi państwa zakonnego w Prusach i powstałych na jego terenie miast. Z tego powodu dobrze się stało, że ostatnio ukazała się drukiem kolejna średniowieczna chełmińska księga miejska, która znacznie poszerzyła bazę źródłową do tego rodzaju badań. Warto zaznaczyć, że do dzisiaj w archiwach niemieckich i polskich przetrwało 10 ksiąg wytworzonych w tym okresie w kancelarii miasta Chełmna: osiem z nich jest obecnie przechowywanych w zasobie Tajnego Archiwum Państwowego w Berlinie-Dahlem, jedna w Archiwum Diecezji Chełmińskiej w Pelplinie i jedna – nieco późniejsza – w zbiorach Archiwum Państwowego w Toruniu. Archiwalia te można podzielić na trzy zasadnicze grupy rzeczowe: księgi ogólne, wilkierzy i przywilejów; księgi rachunkowe oraz księgi sądowe. Już w latach siedemdziesiątych XX w. ówczesny dyrektor Tajnego Archiwum Państwowego w Berlinie-Dahlem Friedrich Benninghoven planował rychłą publikację wszystkich woluminów chełmińskich znajdujących się w kierowanym przez niego archiwum. Niestety, plany te zostały zrealizowane tylko w niewielkim stopniu i dotąd ogłoszenia drukiem doczekały się jedynie dwie księgi z zasobu archiwów polskich i tylko jedna z Berlin-Dahlem¹.

Dlatego z dużą radością należy powitać publikację kolejnej średniowiecznej chełmińskiej księgi miejskiej, mianowicie przedmiejskiego sądu ławniczego Chełmna z lat 1407–1457. Wydawca, zapewne z uwagi na napis „Liber scabinorum libertatis civitatis Colmensis anno Domini millesimo quadringentesimo septimo compilatus et inceptus [...]”, który jest umieszczony na małej karteczce pergaminowej doklejonej na wewnętrznej stronie obecnej górnej okładki (będącej zapewne fragmentem dawnej, oryginalnej obwoluty), a także ze względu na występujące niekiedy w źródłach chełmińskich określenia przewodniczącego tego sądu – obok terminu „Waltmeister” – „iudex in libertate civitatis”, nadał omawianej edycji tytuł, który można przetłumaczyć jako: księga ławnicza chełmińskiej

¹ *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego Chełmna 1480–1559 (1567)*, wyd. Zenon Hubert Nowak, Janusz TANDECKI (Fontes TNT, 74), Warszawa–Poznań–Toruń 1990; *Księga czynszów fary chełmińskiej (1435–1496)*, wyd. Zenon Hubert Nowak, Janusz TANDECKI (Fontes TNT, 78), Toruń 1994; *Das Kulmer Gerichtsbuch 1330–1430. Liber memoriarum Colmensis civitatis*, bearb. v. Carl August LÜCKERATH, Friedrich BENNINGHOVEN (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 44), Köln–Weimar–Wien 1999.

wolnizny miejskiej – Schöffenchuch der Kulmer Stadtfreiheit. Publikacja ta znacznie rozszerza podstawę źródłową do badań nad wieloma zagadnieniami z dziejów Chełmna i jego przedmieść. Pierwotnie źródło to zamierzał wydać Johann Karl von Schroeder, który je odpisał i wspólnie z Bernhartem Jähnigem skolacjonował (ten ostatni opracował wówczas również indeks). Po śmierci J.K. von Schroedera (1998 r.) B. Jähnig doprowadził najpierw do digitalizacji pozostawionego przezeń maszynopisu z opracowanym tekstem przekazu, następnie ponownie go skolacjonował, a także na nowo opracował do omawianej edycji wstęp oraz indeksy.

Publikacja zaczyna się od krótkiej przedmowy (*Vorwort*) pióra B. Jähniga, w której zarysowano dzieje przygotowywania omawianej księgi do druku. Po przedmowie zamieszczono obszerny wstęp (*Einleitung*) podzielony na podrozdziały, w których kolejno przedstawiono takie zagadnienia, jak: ustrój miasta, obowiązujące w Chełmnie terminy płacenia zobowiązań podatkowych i innych, topografia i socjotopografia tegoż ośrodka, opis zewnętrzny i wewnętrzny opublikowanego rękopisu oraz zastosowane zasady przygotowania źródła do druku. W rozważaniach autor wykorzystał ustalenia najnowszej niemieckiej i polskiej literatury przedmiotu dotyczącej dziejów Chełmna. Na szczególną uwagę zasługuje we wstępie m.in. opracowany przez wydawcę chronologiczny, wyczerpujący wykaz przewodniczących chełmińskiej ławy przedmiejskiej z lat 1411–1457 z informacją o numerach zapisek w edycji, w których zostali wymienieni. Cenne jest także zilustrowane planem omówienie topografii średniowiecznego miasta oraz mieszkańców przedmieść, jak również opis rękopisu, w którym dokładnie przedstawiono jego losy archiwalne (m.in. przemieszczanie na trasie Chełmno–Królewiec–Gdańsk–Berlin) i sygnatury, wygląd zewnętrzny, wymiary, budowę składek i filigrany (zamieszczono ich fotografie). Omówiono i przedstawiono również w formie tabeli aż 111 rąk pisarzy występujących na stronach rękopisu (tylko nieliczne z nich udało się przypisać do konkretnych osób) oraz – na końcu – scharakteryzowano zasady, według których przygotowano tekst źródła do druku. Podstawą były wskazówki zaproponowane po raz pierwszy w 1978 r. przez Waltera Heinemeyera². Księga została wydana w całości bez żadnych skrótów. Zachowano oryginalny układ wpisów, a każdą zapiskę oznaczono osobnym numerem (od 1 do 866) nadanym przez wydawcę. Do numeracji tej odwoływano się również w przypisach oraz indeksach. Pisownię źródła oddano bez zmian, jedynie litery u/v/w i i/j zapisywano zgodnie z ich wartością fonetyczną. Nie ujednolicono łącznego lub rozdzielnego pisania wyrazów. Duże litery stosowano tylko na początku zdań oraz w imionach, nazwiskach i nazwach topograficznych oraz geograficznych (łącznie z nazwami ulic i placów); inne wyrazy zaczynały małymi literami. Interpunkcja w tekście została zmodernizowana bardzo ostrożnie. Zapiski skasowane wyróżniono w druku pionową kreską zaznaczaną po ich lewej stronie. Rozwiązania średniowiecznych skrótów zapisywano w nawiasach okrągłych, a uzupełnienia pochodzące od wydawcy umieszczano w nawiasach kwadratowych. Zasad tych nie stosowano jednak do końca konsekwentnie, o czym świadczy np. rozwiązywanie części sygli w zwrocie „u[ns] ist w[wissentlich]” (zapiski nr 838, 840), a także pozostawianie ich w tekście również w formie skrótu „u. i. w.” (noty nr 846, 847, 848 n.). Bardziej konsekwentnie przestrzegano ujednolicenia skrótów w określeniach używanych w tym czasie pieniędzy. Początek strony źródła sygnalizowano zawsze jej oryginalnym numerem umieszczonym w nawiasie okrągłym.

² Walter HEINEMEYER, *Richtlinien für die Edition mittelalterlichen Amtsbücher*, [in:] *Richtlinien für die Edition landesgeschichtlicher Quellen*, hrsg. v. idem, Marburg–Köln 1978, s. 18–23.

Po wstępie (i fotografii jednej z oryginalnych stron księgi) opublikowano właściwy tekst źródła. Przeważająca jego część została zapisana w języku niemieckim (wschodnio-średnio-niemieckim). Łaciny używano w tej księdze rzadko, jedynie na jej wstępie oraz w niektórych pojedynczych zapiskach, głównie otwierających nową kadencję sądu (np. „Anno Domini millesimo quadringentesimo decimo sexto Tilemanno de Herken iudice libertatis existente”), chociaż w tych ostatnich wpisach stosowano też język niemiecki (np. „Johannes Plote yst der waltmeystere gewest uff di czeyt”; por. też zapis umieszczony obok not skasowanych, np. „Daz ist geschen by Niclos Koler, der do daz iar richter ist gewest” i podobne). Do księgi wpisywano przede wszystkim noty związane z wykonywaną przez chełmińską ławę przedmiejską jurysdykcją spraw niespornych, np. dotyczące uwierzytelniania transakcji wieczystych (sprzedaż lub kupno domu, pola, ogrodu, stodoły itp.) i innych (zapisy testamentowe, opiekuństwo prawne, podziały majątku i darowizny, opieka nad sierotami, umowy dotyczące rent, regulacje długów, czynsze gruntowe i inne zabezpieczone na nieruchomościach, ustanawianie pełnomocników itp.). Dostarczają one wielu informacji do topografii miasta oraz jego przedmieść i patrymonium, położonych na jego obszarze winnicach, sadach i ogrodach, a także danych o urzędnikach i innych funkcjonariuszach miejskich z Chełmna, pozostałych mieszkańcach z tego ośrodka miejskiego, działających na jego terenie cechach i bractwach religijnych, istniejących kościołach oraz klasztorach, członkach zakonów religijnych itd. W księdze tej notowano też sprawy karne, np. konflikty między sprawcami czynów kryminalnych i poszkodowanymi, które kończyły się pojednaniem, którego zewnętrznym efektem była pisemna ugoda („concordia”), prywatna lub dokonana na skutek zarządzenia sądu (tzw. ugoda sądowa). Zawarcie takiej umowy (tylko niekiedy wpisywanej dodatkowo do ksiąg miejskich) i zrealizowanie zadośćuczynienia, które często miało formę świadczenia pieniężnego, uzupełnionego np. obietnicą pielgrzymki, z zasady powodowało eliminację zastosowania kary publicznej. Przykładem ugody zawartej między sprawcami zbrodni a krewnymi zabitego może być wpis z 1448 r. zawarty w omawianej księdze, którego dokonano w obecności świadków. Ustalono w nim m.in., że dwie osoby, które dokonały morderstwa, oprócz zwrotu kosztów leczenia ofiary („arczlön”) i innych wydatków oraz zapłaty w trzech ratach 10 grzywien i 12 korców zboża zostały również zobowiązane do odbycia w ciągu roku pielgrzymki do Rzymu, co miano udowodnić przywiezionym stamtąd i przedłożonym dowodem. W źródle tym zachował się też zapis podobnej ugody sprawcy zbrodni z krewnymi zabitego z 1449 r., w której tym razem – oprócz zapłacenia tym ostatnim określonej kwoty – ustalono, że winny zbrodni ma odbyć pielgrzymkę „czu Lantherren”, czyli zapewne do Malborka (nr 692, 704).

Wpisy do księgi mają różnorodny charakter. Część z nich jest bardzo skrótowa i ogranicza się do jednozdaniowego oświadczenia lub poświadczenia jakiejś czynności (należności); inne mają formę znacznie bardziej rozbudowaną. Najczęściej zaczynają się wówczas wzmiankowanym już zwrotem „Uns yst wyssentlich” (niekiedy uzupełnionym o słowa „richter, scheppen und dem gehegten dinge”), po którym następuje z reguły informacja o stawieniu się zainteresowanych stron przed sądem i o podjętych wówczas postanowieniach. Język tych not charakteryzuje się niekiedy zauważalnymi odrębnościami regionalnymi, a także pewnymi błędami gramatycznymi i stylistycznymi.

Do tekstu źródłowego załączono indeks rzeczowy i osobowy, określony w publikacji jako *Sach- und Namenweiser (Indizes)*. Opracowany przez wydawcę wykaz różni się nieco od tradycyjnych skorowidzów tego typu znanych z podobnych edycji. Dzieli się on na dwie części. Pierwsza z nich, stosunkowo krótka, została zatytułowana *Kulm: Einrichtungen, To-*

pographie. Wydawca zrezygnował w niej z tradycyjnego układu czysto alfabetycznego, wydzielając grupy rzeczowe, takie jak: urzędnicy, służba i instytucje (*Amtsinhaber, Bediente und Einrichtungen*), bractwa i rzemieślnicy (*Bruderschaften und Handwerker*), przedmieścia (*Vorstadtteile*), wsie miejskie (*Kulmer Stadtdörfer*), ulice, place i mosty (*Straßen, Plätze und Brücken*), bramy miejskie (*Stadttore*), nazwy gruntowe i topograficzne (*Grundstück- und Flurbezeichnungen*), kościoły i klasztory (*Kirchen und Klöster*), budowle świeckie (*Weltliche Gebäude*), kraj i władze krajowe (*Land/Landesherrschaft*) i dopiero w ich ramach uszeregował poszczególne hasła indeksu alfabetycznie.

Drużga część tego indeksu obejmuje hasła geograficzne, topograficzne oraz osobowe i rzeczowe, niezwiązane bezpośrednio z Chełmem. Zatytułowano ją *Orts- und Personen-namen sowie Sachen ohne ausschließlichen Bezug auf Kulm*, a hasła mają już układ czysto alfabetyczny. W hasłach głównych tegoż indeksu umieszczono imiona, nazwiska oraz inne terminy w formie przyjmowanej w literaturze lub najczęściej występującej w źródle, a pozostałe terminy źródłowe zapisywano obok nich w nawiasach z reguły kursywą, np. „Acht (*ochte*)”, „Andreas (*Andres, Andris*)”. Niekiedy umieszczono w tej części skorowidza jako hasła główne oryginalne terminy występujące w edycji, jedynie dodatkowo je wyjaśniając, np. „*benen, mitverkaufte Bienenstöcke*” czy „*berichtsz leute, Zeugen vor dem Schöffenkolegium*”. Przyjęcie koncepcji rozbicia indeksu na dwie odrębne części spowodowało jednak, że pewna grupa haseł bardziej ogólnych, np. dotyczących tematyki prawnej, które z reguły były dotąd ujmowane w tradycyjnych indeksach rzeczowych do tego rodzaju edycji, została tu pominięta.

Kończąc rozważania, należy podkreślić wysoki poziom naukowy i edytorski opublikowanej książki. Tekst przekazu źródłowego został przygotowany do druku starannie i kompetentnie. Uwaga ta dotyczy zarówno redakcji naukowej i opracowania wydawniczego, jak i cech zewnętrznych tomu (twarda, dobrze zaprojektowana oprawa, przejrzysty układ tekstu). Wydanie tej księgi okazało się bardzo potrzebne i celowe; edycja w istotny sposób wzbogaciła średniowieczny korpus źródeł do dziejów miast pruskich. Publikacja będzie w przyszłości bez wątpienia szeroko wykorzystywana przez wszystkich – nie tylko niemieckich i polskich – uczonych zajmujących się szeroko rozumianymi dziejami Chełma i innych miast w średniowieczu.

Janusz Tandecki (Toruń)